

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЖЕРТВАМ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Володимир БУГА

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративно-
правових дисциплін факультету
підготовки фахівців для підрозділів
превентивної діяльності НПУ
Донецького державного університету
внутрішніх справ

Сергій КУЗЬМЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент,
співробітник СБ України

Збройні конфлікти XXI століття утворюють складний контекст, який супроводжується систематичним порушенням норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та фундаментальних прав людини. Таке порушення викликає значну кількість постраждалих, руйнування житлової інфраструктури, соціального середовища, а також призводить до глибоких психологічних травм серед мирного населення. З огляду на повномасштабну агресію проти України, що розпочалась 24 лютого 2022 року, вирішення питання створення ефективних механізмів компенсації завданого збитку сприймається як завдання стратегічної важливості. У цьому контексті особливо значущою є інтеграція національних зусиль, таких як розробка реєстрів пошкоджень та впровадження програм компенсації, з міжнародними інструментами, включаючи реалізацію судових рішень та формування спеціальних міжнародних фондів. Така синергія є критично необхідною не лише для забезпечення соціальної справедливості для постраждалих, але й для підтримання суспільної довіри та стабільності в умовах післяконфліктного відновлення. Сьогодні існуючі ініціативи з моніторингу та документування шкоди, як-от Register of Damage for Ukraine під егідою Ради Європи, становлять важливий перший крок у цьому напрямку.

ку. Разом із тим вони залишаються недостатніми без комплексного юридичного обґрунтування процедур, які дадуть змогу трансформувати зібрані дані у реальні виплати компенсацій та ефективні програми реабілітації для постраждалих.

Права постраждалих від воєнних злочинів на компенсацію збитків становлять суттєвий аспект міжнародного захисту прав людини та норм гуманітарного права. Реалізація цього права сприяє відновленню гідності потерпілих, забезпеченню матеріальної компенсації, реабілітаційним заходам, а також впровадженню гарантій недопущення повторення злочинів. У сучасній практиці репарацій в межах міжнародних і національних систем використовуються різні механізми, серед яких: кримінально-правові методи (наприклад, судові рішення про компенсацію у процесі кримінального переслідування), цивільно-правові та адміністративні моделі (індивідуальні позови, державні програми компенсації, реєстрація завданих збитків), а також спеціалізовані фонди й трасти (як-от Trust Fund for Victims при Міжнародному кримінальному суді). Для вдосконалення національних процедур відшкодування важливо дослідити практику міжнародних судових органів, зокрема діяльність Міжнародного кримінального суду, а також оцінити ефективність законодавчих ініціатив на місцевому рівні.

Як зазначає Валендюк О. С., взаємовідносини між різними державами далеко не завжди характеризуються мирністю, взаємною підтримкою чи прагненням до розвитку економічних і політичних зв'язків. У випадках виникнення конфліктів та агресивних дій однією країною щодо іншої історично сформувалися різні форми компенсації за спричинену шкоду від воєнних дій, такі як контрибуції, репарації, конфіскації, реституції та субституції. Ці механізми застосовувалися в різний спосіб після завершення збройного протистояння. Способи досягнення компенсації варіювалися: вони могли включати укладення угод безпосередньо між учасниками конфлікту або залучення третіх країн чи міжнародних організацій. Формування механізмів відшкодування завжди носило індивідуальний характер, зумовлений специфікою конфлікту і його учасників. Агресія російської федерації проти України триває, але це не виключає необхідності вже зараз почати напрацювання шляхів отримання компенсації за нанесені втрати, особливо матеріального характеру [1, с. 154].

Слід відмітити, що збройна агресія росії проти України супроводжується численними воєнними злочинами, серед яких насильницькі депортації, катування, сексуальне насильство, руйнування житла та цивільної інфраструктури. В умовах таких масштабних порушень традиційне правосуддя, яке здебільшого зосереджене на покаранні винних, виявляється недостатнім для забезпечення повноцінного відновлення справедливості. У цьому контексті важливу роль відіграє відновне правосуддя, що ставить основний акцент на потребах постраждалих. Воно не лише допомагає компенсувати завдану шкоду, але й сприяє відновленню довіри до правової системи та соціального порядку. У контексті російсько-української війни відновне правосуддя набуває особливого значення. Його основною метою є відновлення порушених агресією прав, забезпечення компенсації постраждалим та зміцнення суспільної довіри до державних інституцій. Таким чином, правосуддя виконує не лише функцію реагування на злочини, але й стає активним інструментом відновлення справедливості, який створює фундамент для національного відродження [2, с. 432–433].

Необхідно зазначити, що у нормах міжнародного гуманітарного права (МГП) не визначено конкретних бенефіціарів компенсацій за порушення цих норм. Встановлюється лише зобов'язання сторін міжнародних збройних конфліктів компенсувати шкоду, заподіяну внаслідок порушень МГП. Проте практика подання звернень до відповідних органів свідчить, що бенефіціарами відшкодування найчастіше є особи, які постраждали або стали жертвами таких порушень. До основних категорій таких осіб належать: по-перше – цивільні особи, які постраждали внаслідок дій або бездіяльності сторін конфлікту. Це можуть бути випадки нападів на цивільні об'єкти, незаконні ув'язнення, викрадення та різноманітні форми насильства. По-друге, військовополонені, права яких були порушені, наприклад, через жорстоке поводження, тортури або ненадання необхідної медичної допомоги – як це передбачено Женевськими конвенціями. По-третє, члени сім'ї та близькі загиблих жертв, які втратили годувальника і відповідно мають право на компенсацію за такі втрати. По-четверте, держава, що зазнала руйнувань цивільної та критичної інфраструктури, втрати працездатного населення, екологічних збитків тощо [3, с. 373].

Кожен громадянин має право звернутися до суду для захисту свого порушеного права власності. Компенсація, як один із способів цивільно-правової відповідальності, слугує судовим механізмом захисту порушених прав, який покликаний виконувати відновлювальну функцію. Відповідно до законодавства України, відшкодування шкоди, завданої громадянам внаслідок воєнних дій, здійснюється за рахунок коштів державного бюджету України. При цьому закон передбачає можливість стягнення сум компенсації з винних осіб у встановленому порядку. Такий підхід узгоджується із загальними положеннями Цивільного кодексу України щодо відшкодування шкоди потерпілим від злочинів, включаючи покриття витрат із Державного бюджету України [4, с. 47].

Писарева Е. А. зазначає, що розгляд справ щодо компенсації матеріальної та моральної шкоди, спричиненої збройною агресією російської федерації проти України, здійснюється в національних судах на основі загальних положень цивільного законодавства. Зокрема, це передбачено статтями 1166 і 1167 Цивільного кодексу України. На її думку, проблема таких розглядів полягає в тому, що ці статті вимагають доказів вини сторони, яка завдала шкоду, для притягнення до деліктної відповідальності. У ситуації збройної агресії рф проти України більш доцільним було б доводити лише три ключові складові цивільного правопорушення: протиправність дій, наявність шкоди та причинно-наслідковий зв'язок між ними, без необхідності доводити вину держави-агресора. Повністю погоджуюся з позицією науковця, що російська федерація, як держава-агресор, має нести деліктну відповідальність за заподіяну шкоду через агресію та воєнні злочини, спрямовані проти України, її громадян, представників бізнесу та інших суб'єктів, без потреби додатково доводити її провину [5, с. 54; 6].

Згідно зі статтею 1177 Цивільного кодексу України, шкода, завдана фізичній особі, яка постраждала внаслідок кримінального правопорушення, підлягає відшкодуванню відповідно до положень чинного законодавства. Зокрема, збитки, спричинені потерпілому через таке правопорушення, компенсуються за рахунок коштів Державного бюджету України у випадках та порядку, встановлених законодавчими актами. Стаття 1168 Цивільного кодексу визначає механізми компенсації моральної шкоди, отриманої

внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я. Відшкодування може здійснюватися як одноразово, так і шляхом регулярних щомісячних платежів. У разі заподіяння моральної шкоди через смерть фізичної особи право на компенсацію мають її чоловік або дружина, батьки (або усиновлювачі), діти (усиновлені), а також особи, які проживали разом із нею у складі однієї сім'ї. Окрім загальних норм, частини дев'ятого та десятого статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» містять спеціальні положення. Відповідно до цих норм, зобов'язання щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди, яка виникла внаслідок тимчасової окупації, покладаються на російську федерацію як державу, що здійснює окупаційний контроль. Це стосується шкоди, заподіяної державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземним громадянам та апатридам. Україна зі свого боку докладатиме всіх можливих зусиль для сприяння процесам компенсації збитків з боку російської федерації. У межах положень цього закону Україна звільняється від відповідальності за незаконні дії російської федерації або її окупаційної адміністрації на тимчасово окупованих територіях, а також за рішення, прийняті ними у порушення норм українського і міжнародного права [7].

Отже, необхідно зробити висновок, що збройна агресія росії проти України стала серйозним викликом не лише для безпеки, але й для міжнародного гуманітарного та правового порядку. Сучасні реалії потребують не тільки притягнення винних до відповідальності, а й забезпечення ефективного відновлення прав постраждалих, зокрема створення дієвих механізмів компенсації завданої шкоди. Такі механізми є питанням не лише юридичної справедливості, але й важливим чинником стратегічної стабільності та відновлення довіри до державних органів у період після завершення конфлікту. Для реалізації цієї мети вкрай необхідна скоординована співпраця національних та міжнародних інституцій. Це має включати функціонування реєстрів збитків, запровадження компенсаційних програм, ухвалення судових рішень та створення спеціалізованих фондів. Водночас актуальною залишається потреба у покращенні правового регулювання, що уможливить трансформацію зафіксованих збитків у конкретні форми

компенсації. Важливим напрямом є також переосмислення традиційного підходу до встановлення вини за умов міждержавної агресії, зокрема визнання відповідальності держави-агресора без необхідності доказів її провини у кожному окремому випадку. Лише комплексний підхід, який охоплює правову, гуманітарну та відновлювальну складові питання репарацій, здатен забезпечити справжнє відновлення справедливості для всіх постраждалих. Слід зазначити, що міжнародні стандарти окреслюють чіткі напрями щодо захисту прав жертв на відшкодування: від індивідуальних компенсацій до колективних програм реабілітації. Українська національна практика свідчить про оперативні заходи у впровадженні відповідних нормативних інструментів, зокрема створення реєстрів, прийняття законодавства про компенсацію пошкодженого майна та запровадження спеціальних програм для постраждалих категорій. Це є важливим кроком до впровадження міжнародних стандартів. Проте, щоб система відшкодування була по-справжньому ефективною, необхідно забезпечити уніфікацію процедур оцінки збитків, стабільне фінансування, доступність процедур для вразливих груп населення й гармонізацію з міжнародними механізмами. Водночас науково-практична спільнота має відігравати ключову роль у розробці методик та правових рішень, які ефективно інтегруватимуть міжнародні принципи у процеси постконфліктного відновлення.

Список використаних джерел:

1. Валендюк О.С. Відшкодування шкоди та компенсація збитків від агресивної війни в Україні: формування інституту та перспективи його розвитку. Часопис Київського університету права. 2024. №4. С. 153-159.
2. Сопільник Л.С. Стратегія відновного правосуддя для потерпілих від воєнних злочинів. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. 2024. Випуск 42. С. 432-438.
3. Шрамко С.С. Правові механізми відшкодування шкоди жертвам воєнного конфлікту в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 84: частина 4. С. 371-376.

4. Логінова М. Правове регулювання компенсації шкоди, заподіяної воєнними діями. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 2. С. 46-50.

5. Гавриленко О.О. Правова основа відшкодування шкоди, завданої фізичним особам та юридичним особам приватного права внаслідок повномасштабної війни російської федерації проти України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 86: частина 2. С.51-58.

6. Писарева Е.А., Клапоушак Д.С. До питання про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією російської федерації проти України. Академічні візії. Випуск №13. 2022. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/94/86>. (дата звернення 18.09.2025)

7. Гудій В. Компенсація за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю українців під час збройних конфліктів: як суди можуть захистити права постраждалих? URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/kompensaciya-za-shkodu-zapodiyanu-zhittyu-ta-zdorovyu-ukrayinciv-pid-chas-zbroynih-konfliktiv-yak-su.html>. (дата звернення 18.09.2025)